

İya Aptaraşvili

İKİDİLLİK SOSIAL AMİLLƏR KƏSİYİNDƏ

ABSTRAKT

Qarşidaki məqalənin məqsədi ondan ibarətdir ki, oxucunu ikidilli təhsil formaları və tipləri ilə, ikinci dilin mənimsənilmə səviyyəsinə təsir göstərən motivasiyalı amillərlə tanış etsin. Məqalənin giriş hissəsində söhbət Kanada linqvistika məktəbinin tədqiqatlarının nəticəsində ayrılan ikidilli təhsil formaları və “ikinci dilin” fərqli funksiyaları barədə gedir. İkidilli təhsil ikimədəni təhsil kimi təhlil edilir. Məqalənin yekun hissəsində insanın assimilyasiya və ya etnik eyniləşdirilmə seçimində güclü” və “zəif” mədəniyyətin təsiri olaraq dominantlıq təşkil edən mədəniyyətin və etnik azlıqların mədəniyyəti göstərilir.

Bizim ətrafımızda, xüsusilə də son zamanlarda tez-tez bilinqvizm (ikidillik), çoxmədəni təhsil, kollektiv ikidillik, birinci və ikinci dil və s. terminlərindən istifadə olunur. Bu, xüsusilə də elmi dairələrdə aktualdır, çünki həmin istiqamətdə son 20 il ərzində əhəmiyyətli tədqiqatlar planlaşdırılıb və həyata keçirilmişdir.

İllər ərzində ikidillik problem yalnız linqvistlərin tədqiqat mövzusunun təqdim edirdi, amma kompleksiv xarakterindən irəli gələrək hal-hazırda, linqvistikadan əlavə psixolojiyanın, psixofiziolojiyanın və bir çox elmlərin tədqiqat mövzusunun təqdim edir. Təbii ki, ictimaiyyətdə suallar yaranır: bilinqvizm (ikidillik) nədir, “ikinci dil” anlayışı nəyi nəzərdə tutur, ikinci dilin təlimi xarici dili öyrənməkdən nə ilə fərqlənir, onun mənimsənilməsinin hansı

formaları mövcuddur və s. Bu, yalnız çox əsaslı və eyni zamanda az öyrənilmiş həmin əsas sualların bir hissəsidir.

Kanada linqvistika məktəbinin tədqiqatları əsasında (Makkey 1990) ikidilliyin (bilinqvizmin) növbəti formalarını ayırmaq mümkün oldu:

Birinci. İkinci dil erkən uşaqlıq dövründə mənimsənilir, ana dilinin mənimsənilməsinə parallel olaraq, yaxud da çox az zaman fərqi ilə. Bu halda şəxs ikinci dili mükəmməl şəkildə mənimsəyə bilər və o, demək olar ki, hər iki dili eyni yüksək səviyyədə bilir, vəziyyətə əsasən bir dildən ikinci dilə keçid ala bilər, hər iki dil sistemini qavramışdır və hər iki dildə düşünə bilər. İkinci dilin mənimsənilməsi üzrə uşağın ana dilində böyüdüüyü (ailədə yalnız bir dildir) və məktəbə getdikdə ikinci dili öyrənməyə

başladığı halda nisbətən tipik formamız vardır. Bu cür hallarda mümkündür ki, uşaq ikinci dili dərindən mənimsəsin, amma onun funksiyası və istifadəsi nöqteyi-nəzərindən, birinci dil və ikinci dil arasında əhəmiyyətli fərq vardır. Birinci dil yenə də onun fərdi və gündəlik dili olaraq qalır, məktəbdə öyrəndiyi ikinci dil isə rəsmi əlaqələrin dilini təqdim edir və ona yüksək səviyyəli sosial funksiya həvalə olunur.

İkinci dilin mənimsənilməsinin üçüncü forması öz-özünə əmələ gələn formadır, bu zaman fərd üçün dilin mənimsənilməsi xarici dildə danışan cəmiyyətlə birbaşa və daimi əlaqə nəticəsində baş verir. Doğurdan da bu zaman dilbilmə nöqteyi-nəzərindən, fərdin səriştəsi məhduddur, amma kommunikasiya üçün ondan istifadə etmək tamamilə mümkündür və insanı özünün bilik səviyyəsi qane edir. Buna bəriz nümunə yetkin emiqrantların xarici ölkələrə düşmələri və kommunikasiya üçün həmin ölkənin dilini öyrənməyə məcbur olmalarıdır. Buna uyğun olaraq dili bilmək təkcə kommunikasiya funksiyası ilə əhatə olunur.

İkinci dilin xüsusiyyətinin dördüncü forması fərdin öz doğma ölkəsində məktəbdə ikinci dili öyrənməsidir (bir qayda olaraq xarici dildə öyrənilir). Ona sahibolma bilgisi də kifayət qədər məhduddur.

Yuxarıda qeyd ediləndən görünür ki, ikidillik müxtəlif bilgiləri nəzərdə tutur və müvafiq olaraq dilin müxtəlif funksiyasını göstərir. İkidilli təhsilin əsasında 20-ci əsrin ikinci yarısında və konkret olaraq məktəb təhsilində də dəyişikliklər edildi. Təhsil prosesinin konstruktivləşdirilməsi nöqteyi-nəzərindən, tədris prosesində ana dili və xarici dili inteqrallaşdırmaq mümkündür. Bu

istiqamət hüdudlarında 60-cı illərdə məqsədi etnik azlıqların dominantlıq edən mədəniyyətə inteqrasiyası olan xüsusi elmi istiqamətlər yaradıldı.

Xüsusilə maraqlı bir təcrübəni ABŞ göstərdi. Buranın dövlət məktəblərində etnik azlıqların uşaqlarının ikidilli təhsillərinin əsası qoyuldu. Bu proqram yalnız iki dili əsaslı şəkildə öyrətməyi nəzərdə tutmurdu, onda aksent eləcə də mədəni komponentlərə edilirdi. Müvafiq olaraq ikidilli təhsili ikimədəni təhsil də adlandırma bilərik. Alimlər hesab edirlər ki, məktəb tərəfindən uşağın etnik mədəniyyətini tanımaq dərəcə motivasiyasına dəstək verir və onu artırır. M. Pevzner ikidilli təhsilin növbəti tiplərini ayırır:

1. **Akulturativ tip.** Akulturasiya termini latın dilindən götürülüb (*acculturare*) və iki mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri prosesini nəzərdə tutur, bu zaman bir millət ikinci millətin mədəniyyətini tamamilə və ya qismən mənimsəyir. Bu zaman onların orijinal mədəni modelləri əlbəttə ki, dəyişir, amma bu iki qrup yenə də birbirindən fərqli olur. İkidilli təhsilin bu tipi siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni kimi bütün növ ön şərtləri olan təbii ikidilli və ya çoxdilli mühitdə formalaşır ki, etnik azlıqlar dominant mədəniyyətə birləşsinlər.

B.a. “*təqibedici* ikidilliyə” fərqlər aid oluna bilər. Bu zaman təhsil müəssisəsində bütün fənlərin tədrisi ikinci dildə (bir qayda olaraq bu ikinci

dil etnik çoxluğun dilidir) aparılır və yavaş-yavaş ana dili və mədəniyyəti sıxışdırılır. Daha bir fərq isə **qoruyucu** ikidillikdir. Bu zaman ikinci dil öz mədəniyyəti və dilini saxlamaq fonunda öyrənilir.

2. **Təcridedici tip** – bu zaman etnik azlıqların təhsili və tədrisi əsasən ana dilində davam edir həmin məqsədlə ki, onların akulturasiyası və sosiuma tam inteqrasiyası baş verməsin. İkidilli təhsilin bu tipinin öz siyasi əsasları var və əsasən seqreqasiyaya xidmət edir.

3. **Açıq tip** – müasir Avropa cəmiyyətində ikidilli təhsilin ən çox yayılan tiplərindən biridir. Onun məqsədi dünya məkanına inteqrasiya, mədəniyyətlərarası kommunikasiya və çoxmədəni təlimdir.

Gördüyümüz kimi, təhsilin hər hansı bir sistemi – istər etnik çoxluqların, istərsə də etnik azlıqların dilində - yenə də dövlətin və cəmiyyətin hansı məqsəd daşmasından asılıdır və onunla müəyyənləşdirilir. Məlum olduğu kimi, əsas, başlanğıc dil olaraq insanın özünü eyniləşdirdiyi, onu özününkü hesab etdiyi və şəxsi münasibətlərində ondan istifadə etdiyi dil hesab olunur. Bu, onun mədəniyyətinin dili, eləcə də dominantlıq edən mədəniyyətin dili də ola bilər. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi ikidilliyin hansı forması ilə işimiz olduğuna əsasən ikidillilərin əsas dillərinin eyniləşdirilməsi problemi də müxtəlifdir. Məsələn, hər iki dillə sıx əlaqələri qoruyub saxlamış ikidillilərin bir hissəsi qismən hansı dillə özlərini eyniləşdirməyi bilmirlər. Çox erkən yaşlarından ikinci dili öyrənənlərin bir çoxları üçün bu ikinci dil birinci, yəni əsas dil olur. Məhz bunun üçün də kanadalı alimlər düşünürlər ki, ikidilli insan üçün hansı dilin “dominantlıq etdiyi-

ni” və interferensiyanın əsas mənbəsini müəyyənləşdirmək elə də asan iş deyil.

Tədqiqatlar və müşahidələr göstərilir ki, birinci dilləri ana dili olan və məktəb təhsillərini bu dildə alan fərdlər üçün ikinci dil bilgisi nisbətən məhdud olur, baxmayaraq ki, onlar tez-tez və uzun müddət ərzində bu dildən istifadə edirlər. Məktəb təhsilini ikinci dildə - dominantlıq edən mədəniyyətin dilində alan fərdlər isə bu dili bilmə nöqtəyi-nəzərindən, kifayət qədər yüksək bilgi ilə seçilirlər və bir çox hallarda bu dillə eyniləşirlər, amma paralel şəkildə öz mədəniyyətləri və dilləri ilə sıx əlaqəni qoruyub saxlayırlar.

Bəzi müəlliflər (Vaynrayh, 1972) bunda şəxsin özünün motivasiyasını çox əhəmiyyətli hesab edirlər ki, hansı seçimi etsin: assimilyasiyanı və ya etnik eyniləşdirməni. Həmin müəlliflərin fikrincə, əgər bir qrup onu özünü üzvü kimi qəbul edirsə, ikinci isə onu sıxışdırırsa və bütün bunlar onun söhbət dili ilə çarpazdırsa, o zaman hansı mövqeni tutması üçün ikidillinin subyektiv təcrübəsi zəmin hazırlayır (Minasova, 2002). O, bu mövqeləri dərk edir və seçim edir. Bir qayda olaraq dil mövqələrinin bu cür fərdiləşdirilməsi yeniyetmə yaşlarında baş verir, amma kəskin dil antaqonizm halında, daha erkən yaşlarında da həyata keçirmək olar. Bu isə təlimin ardıcılığını göstərir, yaş və bilgi səviyyəsi fərdin özü tərəfindən deyil, cəmiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Dillərin öyrənilməsi ilə və əsas dilin ayrılması il əlaqədar daha bir, heç də az əhəmiyyəti olmayan və əsas bir amil olan fərdin “zəif” və “güclü” dillərə yanaşması amilidir. Qeyd etdiyimiz kimi ikidillik halında iki dil müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir və onlar başqa-başqa təsirlə xarakterizə olunurlar. “Zəif” dildə danışan uşaq (fərd) öz dilinin aşağı statusunu və

nüfuzunu dərk edir, eyni zamanda onu da dərk edir ki, “güclü” dilin öyrənilməsi labüd və zəruridir ki, onun sosioma inteqrasiyası baş versin. Bu iki dillə qarşılıqlı, ambivalent hisslər (bir tərəfdən, “güclü” dilə heyrandır və digər tərəfdən, ona qarşı düşməncəsinə əhval-ruhiyyəsi var; öz ana dili ilə yaxınlıq və digər tərəfdən, bu dilə olan mənsubiyyətə görə zərər çəkmiş hissi) hər iki dil hədudlarında fərdin biliyinin inkişafına mane olur. Əgər ikidilliklə – bir sosial hadisə olaraq, onun fərdi-sosial aspektləri ilə daha ətraflı tanış olsaq, o zaman görərik ki, bu istiqamətdə tədqiqatların həyata

keçirilməsi və tədqiqat nəticələrinin nəzərə alınması çox əhəmiyyətlidir. Edvard Sepirin sözlərini xatırlasaq: “hər hansı bir dil, istənilən bir mədəniyyət kimi, nadir hallarda “özü üçün yetərli olur”: münasibət tələbatı bir dildə söhbət edənləri məcbur edir ki, başqaları ilə - qonşularla və ya dominant mədəniyyətin dilində danışan həmsöhbətlərlə vasitəsiz və ya vasitəli əlaqəyə girsinlər”. İstənilən münasibətlərdən kənarında isə insan özünün şəxsi, özünəməxsus və dəyərlərinin fərdi sistemi ilə qalır.

ƏDƏBİYYAT

- Alen və Lambert, 1969 - Aellen C. & Lambert W. E. Ethnic identification and personality adjustments of Canadian adolescents of mixed English-French parentage. // Canadian Journal of Behavioral Science. 1969. № 1. p. 69-86.
- Vaynrah, 1972 - Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. М., Вып. 6. С. 57.
- Minasova, 2002 - Минасова К.Р. Двужычие как способ культурной интеграции этнических меньшинств в многонациональном обществе.
- Pevzner, 1999 - Певзнер М.Н., Ширин А.Г. Билингвальное образование в контексте мирового опыта (на примере Германии). Новгород;
- Raku Cana, 2008 - Racu Jana, Language psychogenesis in mixed communication environments. Master's thesis, Chisinau Pedagogical State University, 2008
- Siquan və Makki, 1990 - Сигуан М., Макки У.Ф. Образование и двуязычие.
- Şirin, 2001 - Ширин А.Г. Становление научно-педагогической школы билингвального образования // Научные традиции и перспективы педагогики. Межрегиональный сборник научных трудов.

Ia Aptarashvili

Bilingualism in the context of Social Factors

ABSTRACT

The article introduces forms and types of bilingual education. The motivational factors, which influence the second language acquisition are analysed in the article. Introductory part of the article describes the research results of Canadian linguistic school, which identified the effectiveness of various bilingual educational programs as well as different “functions of second language”. Bilingual education is discussed, as bicultural education. The relations between dominant and ethnic minority cultures as "strong" and "weak" cultures as well as their influence on person's choices: assimilation or ethnic identity are presented in final part of the article..